

УДК 39(477)

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ХАРЧУВАННЯ ВОЛИНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Ніна ПАЛАМАРЧУК

науковий співробітник відділу історичних пам'яток НДІУ

Анотація. Одним із найважливіших чинників, що впливає на біологічний розвиток людини, є здоров'я, яке залежить від харчування. В статті аналізуються види актової документації земських та гродських судів як джерела масового характеру, що містять інформацію про продукти харчування ранньомодерного населення Волині.

Ключові слова: харчування, продукти, зернове господарство, тваринництво, протестація, свідчення, декрет, заповіт.

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ПИТАНИЯ ВОЛЫНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЭПОХИ РАННЕГО МОДЕРНА

Ніна ПАЛАМАРЧУК

научный сотрудник отдела исторических памятников НИИУ

Аннотация. Одним из важнейших факторов, влияющих на биологическое развитие человека, является здоровье, которое зависит от питания. В статье анализируются виды актовой документации земских и гродских судов как источники массового характера, содержащие информацию о продуктах питания раннемодерного населения Волыни.

Ключевые слова: питание, продукты, зерновое хозяйство, животноводство, протестация, свидетельства, декрет, завещание.

SOURCES ON THE HISTORY OF NUTRITION OF THE EARLY MODERN AGE VOLHYNIA POPULATION

Nina PALAMARCHUK

research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. One of the most important factors that affects the biological development of humans is health, which depends on nutrition. The article analyzes the types of record documentation of terrestrial (city) and borough (land) courts as a mass source which contains information on sustenance of the early modern population of Volhynia.

Key words: food, food products, crop farming, live stock breeding, protest, testimony, decree, testament.

© Паламарчук Н.

Історики підкреслюють: існує багато чинників, що впливають як на окрему особу, так і на суспільство в цілому. Серед них важливе місце мають природне оточення та умови повсякденного життя [5, с. 165; 6, с. 69]. На соматичне та психічне здоров'я людей особливо впливає харчування. Тому для з'ясування та зрозуміння певних поведінкових стереотипів будь-якого соціуму необхідно брати до уваги харчування, яке було важливим регулятором господарського і суспільного розвитку.

Історіографія харчового раціону українського населення ранньомодерної доби, зокрема й Волині, практично відсутня. Проблеми народного харчування розглядаються в етнографічних працях XIX – початку XX століття. Про це докладно пишуть: Лідія Артюх [1; 2], Таїсія Гонтар [7], Володимир Смоляр [9]. Однак їхні праці стосуються пізнішого часу, проте доволі часто ситуація XVIII – XIX ст. переноситься на значно ранішу добу. Тому для з'ясування цієї проблеми важливо вивчати документальні матеріали ранньомодерної доби, які є в розпорядженні сучасних українських дослідників. Так, Ірина Ворончук у праці «Володіння князів Острозьких на Східній Волині» на прикладі інвентаря поділу маєтків між дочками князя Олександра Острозького (складений 1620 р.) наводить інформацію щодо статків як власників фільварків, так і простих селян [4].

Потрібно зазначити, що проблеми харчування на великому джерельному матеріалі добре розроблені в польській історіографії. Маємо на увазі праці Богдана Барановського, Р. Керснорського, Анджея Вичанського, Збігнева Куховича, Марії Дембінської та ін. Зокрема,

Анджей Вичанські у праці «Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.» робить висновки щодо продуктів споживання на підставі шляхетських інвентарів та міщанських фільварків [17]. Збігнев Кухович у праці «Człowiek polskiego baroku» розглядає питання з погляду раціону і калорійності харчування селян, міщан та шляхти [19]. Марія Дембінська характеризує польську кухню, посилаючись на документи королівського двору XIV – XV ст. [18].

Інформація щодо харчування волинського населення кінця XVI – початку XVII ст. міститься в документах актових книг гродських та земських судів. Значний масив цих документів не опубліковано. Однак певна частина зібрана в документальному збірнику «Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. I: Волинь XVI ст.» [10].

За змістом про повсякденне життя можемо поставити на перше місце **судові скарги (протестації)**. Наприклад, досить змістовний перелік продуктів харчування міститься у протестації 1595 р. волинського возного Єремії Радочинського до луцького гродського уряду на королівського ротмістра Гуляльницького та його жовнірів, які протиправно вибрали стацію з маєтків дружини підляського воєводи князя Януша Заславського, княгині Олександри Романівни Сангушків із міста Голятин та приналежних до нього сіл, з реєстром постраждалих підданих та переліком майна. Так, разом у зазначених в документі 56 мешканців міста Голятин було пограбовано: сто сімдесят дев'ять хлібів; півтори чверті¹ пшеничного борошна; чотири з

¹ Чверть (чвертка) – одиниця виміру сипких тіл.

половиною чверті і одну мацу² ячменю; двадцять одну чверть, п'ять мац і одну коробку вівса; сто одинадцять снопів і п'ять кіп³ жита; один кіш, одну мірку⁴ та одну коробку гороху; півчверті гречки; півмаци й півчверті пшениці; один кіш, сито, миса й за 2 гроші круп; дві баранячі шури; одного вепра; одне поросся; дві живі свині; чотири барани; двоє курчат; сто вісімдесят трьох курей; чотири копи і п'ятсот шістьдесят дві штуки яець; три ковбаси; одне сало, півполтя⁵ солонини; дванадцять сирів; свинячого м'яса два за 4 гроші, два за 8 грошей, одне за 7 грошей; простого м'яса – тринадцять з половиною полтів, одне за 7 грошей, одне за 4 гроші, одне за 5 грошей, одне за 0,5 гроша, одне за 30 грошей, одне за 2 гроші, одне за 1 золотий і десять по півчверті; дві грядки часнику; пива за півтора осмака⁶ й за 3 гроші; у вїта було взято: три хліба, барило оцту, п'ятнадцять снопів жита й пива за 20 грошей. В 15 селян с. Голятин взято: двадцять три хліба; чверть пшениці; півкопи жита; дві чверті і півмаци ячменю; тринадцять чвертей і одна маца вівса; одна чверть і чотири з половиною мірки гороху; мірка круп; одну вівцю; шістнадцять курей; один сир; тридцять ковбас; дві солонини за грошей 5, одну за грошей 2, одну за грошей 3; горщик масла; свинячого м'яса – за грошей 6; простого м'яса за грошей 3 і півтора полтя; у корчмаря випито горілки і пива за 4 золотих. У селі Новостав 21 селянин втратив: півмаци й півчверті пшениці; півтори маци й півтори чверті ячменю; вісімнадцять хлібів; дві чверті

² Маца – міра об'єму сипких тіл.

³ Копа – лічильна одиниця в 60 предметів.

⁴ Мірка – одиниця виміру солоду.

⁵ Полть – бічна сторона м'ясної туші.

⁶ Осмак – народна назва польського гроша.

жита; одну мірку і без мірки круп; дві з половиною мірки та одну чверть гороху; півтори мірки круп; дві маци та півтори чверті вівса; чверть гречки; півтора сала; одного каплуна; сорок курей; триста п'ятнадцять яець та чотири з половиною полті м'яса, а ще чотири м'яса за 2 гроші, чотири за 4 гроші й один за 3 гроші. А в с. Звиняча в 33 підданих взято: сімнадцять хлібів, дев'ять мац і чотирнадцять з половиною чвертей вівса; півчверті жита; ячменю півтори чверті; круп одну чверть; гороху півтори чверті; пшениці одну чверть та півмаци; дванадцять пар голубів; два горщики масла; півтори копи та дев'яносто штук яець; курей – вісімдесят і одну; дванадцять з половиною солонин; а також одну забиту кормну свиню. Таким чином, можемо говорити про значний продуктивний достаток стану підданих.

Іноді невеликий за обсягом документ може стати цінним джерелом для з'ясування раціону харчування. Зокрема, протестація 1609 р. вїта міста Деражня Богдана Омеляновича, записана до гродських книг писарем Миколою Скибневським, містить важливу інформацію про гриби і рибу: «... рыбы боковых сѣхих за золотыи, грибовъ двесте, за которые грошеи шестынадцат ...» [16, арк. 95–96 зв.]. Скарга золочівського купця Якуба на городоцького урядника Києво-Печерського монастиря 1579 р. також розповідає про рибу: «купил єсми был шесть бочок рыб солоных, щукъ уво урядника городецкого», «а далєи аж до самого дъна уво всих бочках – лед а якие рыбелицы, выметъки малыє, щупачки были» [8, с. 174–175]. Цікавий перелік продуктів та прянощів, які мав у своєму господарстві попович Стефан Шолуха Дорогостейський, містить його скарга

до підляського воеводи князя Януша Заславського про пограбування в 1591 р. Серед пограбованих у нього харчових припасів були масло, овечі сири, прості сири, багато в'яленої риби: «масла ѳасок⁷ тридцять, каждая по полтораста золотых полских; малдрыков ѳвъчих копъ сорок, каждая копа по золотомѣ полскомѣ и грошеи ѳсми; сыров копъ тридцать, каждая копа по двѣ золотых полских; рыбъ вялых, лососеи, есетров, коропии, щук, ѳгорычов, лещовъ и инших рыбъ посполитых за шестдесят золотых полских; солонины полтеи двадцать, по золотых полтора полских; сал десять за золотых два полских» [10, с. 509–512]. А з напоїв він називає десять бочок сиченого меду, десять бочок пива, прісний несичений мед «в розмаитом начиню», крім того, солод, чотири бочки оцту, а також два фунти⁸ шафрану, десять фунтів перцю, півкаменя⁹ кмину, півкаменя рису, півкаменя імбиру, квіти мускату та ще «иншого кореня немало за золотых полских тридцат» [6, с. 68–69; 10, с. 509–512]. Скарга від 25 липня 1585 р. Лукаша та Івана Поповичів з міста Межирич, підданих троцького воеводи князя Стефана Корибута Збаразького, до володимирського гродського уряду подає перелік не лише пограбованої домашньої худоби, а й продуктів харчування, які, очевидно, вироблялися в домашньому господарстві, з оцінкою їхньої вартості: «коров три доиных, которые коштывали по две копе грошеи литовских; яловиць три, которые коштывали по повтори копы грошеи литовських; масла дежка и конов, которые стоало осмъдесят грошеи литовських; // сыров две копе,

⁷ Фаска – дерев'яна масничка.

⁸ Фунт – одиниця ваги, близько 400 грамів.

⁹ Камінь – одиниця ваги, близько 16 кілограмів.

которые стоали по грошу литовскому; вепров семъ кормныхъ, которые коштывали по пятдесять грошеи литовскихъ; мяса полтев два, которые коштывали по золотому; сал три, которые коштывали по шестнадцат грошеи литовскихъ» [10, с. 402–404].

Скарга панів Гавсовичів-Шостаковських на пана Куберського від 1664 р. містить інформацію про такі зернові культури, як гречка, жито, овес: «гречки мац дві, жита маца одна, овса мац півтори способом злодійським на вози наклали й до домів своїх відпровадили» [3, с. 54–56]. Скарга брацлавського підкоморія князя Стефана Святополка Четвертинського на шляхтянку Загоровську від 1660 р. також говорить про гречку, яку висівали «яко то въ суседстве межы поддаными звыкло бывать, на засевокъ гречкою поля, ... и, тое поле зоравши, маць двема гречкою засеялъ и водлугъ часу часть скосилъ, а часть ешче нескошенная zostавала»; і, на жаль, «тую гречку ее милость, хоць была ешче нев'язаная, толко же се была добре зродила», яку наказано було вибити та витоптати; тут також йдеться про жито, що знаходилося в гумні¹⁰ [3, с. 20–22]. Про зернові припаси гороху та ячменю є відомості у протестації 1663 р. володимирського земського судді Яна Загоровського на орендаря Петра Васильківського. В ній зазначається, що у священика села Цевелічі забрано «в засівку по чверті гороху й ячменю також по чверті три» [8, с. 40–44]. А в протестації 1665 р. Христини Сенютинної на Миколу Якубовського міститься інформація про запаси жита та ярини, які селяни мали виплатити орендарю за один день: «і яко іх є повинність – жита

¹⁰ Гумно – господарське приміщення для зберігання збіжжя.

копа на день ... і ярини півтори копи» [8, с. 79–82].

Ряд скарг подають відомості про фрукти. Зокрема, скарга луцьких митників на острозького купця Івана Плєскача про регулярне уникнення сплати митних поборів на луцькій митниці при перевезенні товарів через кордони Волині повідомляє нам про сливи: «на другомъ возе знашли бочку слив вгорських» [8, с. 110–112]. Подібна скарга у Лукаша Ольшанського на братів Андрія та Олександра Закревських від 14 березня 1664 р. містить інформацію про фруктові дерева, що росли в саду і давали врожай: яблуні, груші, сливи і вишні [3, с. 61–62]. А в 1614 р. луцький ксьондз Свято-Троїцького костелу Павло Волицький разом із львівською підкомориною Богданою Семашківною Каменецькою, котра була власницею села Садове, скаржилися на Петра Душу Подорецького за те, що він вирубав та вивіз «розного дєрева рожаиного како яблони, грѣши, черешни ...» [15, арк. 377–378]. Про груші розповідає скарга Федора та Степана Дрозденських на Гнівоша Дрозденського, що той пограбував їхній спільний сад [11, арк. 298 зв.–299 зв.]. Документи не дають повного переліку овочів та фруктів, що росли на городах і в садах, однак скарга Фалелія Бережецького до кременецького гродського уряду на Олександра Овадовського, котрий зіпсував посіану городину в селі Жолобки, дає можливість реконструювати тогочасний город: «Рокѣ теперешнего тисєча пѣтсот девѣтдєсѣт сѣмого, мсѣа маѣа шостого днѣа, ѣ волторок, поменєнии пан Овадовский, зобравшисѣа з многими слѣгами и поддѣанными своими, нашодши моцно кгвалтом на власными ѣгород мои, которого ѣ ѣт чотырох

лет спокоиє держал и ѣживал, держачи имєнє Жолобки заставою ѣт пна Миколаѣа Боговитина в сѣмє пнзєи пєвнои, плот розобравши, на пожиток свои ѣбєрнѣль, гаринѣ, котораѣа была на том ѣгородє посєѣана: цибѣлю, росадѣ, постырнак, моркво, рипѣ, ѣгорки (!) и мак, котораѣаѣѣже и сходиѣа, попсовал и внивєч ѣбєрнѣл и тот ѣгород, ѣ менє моцно кгвалтом ѣтнѣавши, менє спокоиного держаниа и ѣживаниа выбилъ» [10, с. 582–584]. Скарга володимирського вієта Михайла Дубницького на брацлавського каштеляна Василя Загоровського від 21 сїчня 1577 р. подає перелік статків, серед яких є свиняче м'ясо, сало, масла горщиків шість, сирів п'ять кіп, а також «в пивниѣы дєсѣт кадєи¹¹ капусты, двє бочки росолу чирвоного, цыбули венковъ сто и инших рєчєи и статков домовыхъ» [10, с. 237–239]. Отже, такі види документів актових книг, як судові скарги, містять значний перелік важливої інформації щодо харчування населення Волині ранньомодерного періоду.

Важливими видами документів інформаційного характеру є *інвентарні записи*. Зокрема, інвентар с. Плужне, списаний ревізорами 1620 р., перераховує домашню живність, яка відгодувалась у фільварковому господарстві для домашнього споживання: корови дійні, яловиці, бички, телята, воли, молоді вівці, вівці дійні, барани, ягнята, кози дійні, козлята, свині, вєпри, кабани, поросєята, насїдки старі, півні, молоді качки [4, с. 140]. Інвентар маєтку Конюх, складений на прохання Габрієля Прусиновського в 1582 р., називає таких домашніх тварин, як: сімнадцѣть волів, з них три кормних, двадѣцѣть чотири корови, п'ѣтнадцѣть озимків, двадѣцѣть

¹¹ Кадь – міра об'єму.

чотири посполиті свині, п'ять кормних вепрів, тридцять гусей, чотири каплуни¹², вісімнадцять курей [10, с. 364 – 368]. В інвентарі фільварку в с. Коломля 1620 р., крім корів, волів, яловиць, биків, телят, перераховуються прості свині, молоді поросята, старі кокоші¹³, молодий приплід, молоді каплуни, старі гуси, старі качки, молоді індички [4, с. 151–152].

Ще одну групу судових документів становлять різноманітні *свідчення* («сознанє», «визнанє», «оповеданьє», «релация», «визнаныи лист») возних – судових виконавців, які мали за своїми функціональними обов'язками засвідчувати на місці різні злочини, у тому числі пограбування під час нападів на маєтки або різні непередбачувані випадки. Наприклад, 31 жовтня 1596 р. волинський возний у своєму «сознанє» засвідчив, що піддані Магдалени Скуміновни Іванової Кірдеєвої Мильської в с. Кустин «...», вприсивши в мене сушити солод свои, на свою потребу робленый, 8 озниці¹⁴, котораа была в гумне клуни, и за позволенемъ, деи, моим там на тои озниці тот солод свои сами сушили, теды за неопатрѣнностью своею запалили зажгли озницѣ, от которое озниці зараз вса клуна иналася горѣти дна шостогонадцат октебра в полудне року тепер идѣчого, тисеча пятсот девятдесят шостого. Там же при тои клуни погорѣло в гумнѣ пашнѣ, напрод жита 8 двох стиртахъ копѣ сто и десят, овса стыртѣ пять, а шостый стогѣ, в которыхъ было копѣ полчетвертаста, лачменю копѣ шестдесятѣ, ярици копѣ шестдесят, горохѣ стерта одна, гречки

коп петдесят и чотыри. А в тои же клуни згорѣло пшеници копѣ десятѣ, солодѣ пшеничного маца одна, кадии великих для сыпанна збожя две, кадии зась меншихъ шесть, цебровѣ три, вѣдер три, коробокѣ осмак две, приадиива нетертого лежачого вазокѣ семдесят. В том же гумне хлѣвѣ, сенник згорѣл и сѣна в нем вазокѣ пятдесятѣ, корито новое сосное, которое купилем, деи, был для моченна солодов за золотый полский» [10, с. 574]. Отже, цей документ, крім інформації про зернове господарство, свідчить про виробництво пива в домашніх умовах. У визнанні луцького возного Яцка Гуляльницького 1582 р. є відомості про розведення голубів: «в гумне ... голубников два» [10, с. 371–373]. А свідчення луцького возного Станіслава Коломийського 1585 р. перед луцьким гродським урядом подає реєстр пограбованого майна, серед якого дев'ять відер прісного меду, два сала за півкопи грошей, м'яса полтів три, що коштували по півкопи грошей, сімдесят курей, з яких: сорок куроқ, тридцять каплунів, сорок гусей, тридцятьеро качок, пасіка, в якій було п'ятдесят вуликів з бджолами, а також гумно, в котрому було пшениці п'ятдесят кіп, жита півтораста кіп, вівса сто кіп, вепрів кормних три, свиней великих десятеро, підсвинків десятеро [10, с. 405–406]. В 1590 р. Адам Новоселицький звернувся до луцького гродського уряду на Станіслава Держановського, жовніра роти варшавського каштеляна Яна Ренчайського, про пограбування його Шельвівського маєтку в с. Гуляльники, де господар перераховує та подає грошову вартість пограбованих харчових припасів та домашньої живності: «В тои же коморе взяли ... конопленого семенна повтори мацы, и

¹² Каплун – кастрований півень.

¹³ Кокоші – кури.

¹⁴ Озниця, бровар – господарче приміщення з виробництва пива.

льняного семени мацѣ», «гусей з собою живих побрали двадцатеро и трое, качок двадцатеро и трое, пав семеро // з собою взяли, каплуновъ тридцат семъ, кѣров и кѣриць шестдесять две, жита, в стартах складеного, которое стояло в запусте, копъ сто семдесять и полтрети копы. Там же в запусте взяли сена возовъ тринадцатъ, жита сѣхого ѿ пекарни взяли две мацы, муки ирѣжаное взяли тамъ же в пекарни две мацы» [10, с. 442–444]. «Сознанє» локачинського урядника Богуша Зайця Луковського від 1578 р. до володимирського ґродського уряду про наїзд жовнірів роти польського гетьмана Зборовського на місто Локачі та зізнання возного Дем'яна Мокренського про огляд поранених міщан та їхні збитки повідомляють не тільки про живність, яку пограбували, наприклад, гусей п'ятеро, а й про білий хліб, який був узятий у міщанина Харка. Тут же маємо відомості й про мед. Так, міщанин Томило Святич розповідав, що у нього, крім одягу, пограбовано «полтора горшъка медѣ», а орендар Давид свідчив: «в него выпили бочку меду» [10, с. 295–297]. Візнання 1570 р. Яроша Жука перед володимирським замковим урядом про повернення Івана Сенюти з турецького полону до маєтку Хмилів розповідає про запаси, що знаходилися в коморі: «А в тои же коморѣ горшокъ масла дѣжка ѿгорков солоных, коробка крохмалю; а на горѣ, на тои же коморѣ, поль м'яса, пол сала, бодня маку трыасеного, черешен бодня¹⁵ неполнаа, ѿбареников (!) десет» [10, с. 153–155]. Зізнання кременецького возного Войтеха Кобиленьського перед кременецьким земським урядом про передання спадкової частини подружжю Кеві Билчинському та Мар'ї Андріївни

¹⁵ Бодня – селянська скриня.

Андрузькій дає відомості про щеплені фруктові дерева: «И ѿсталоса дерева на част пану Былчинскому и малжонце его черешен великихъ шест а малыхъ немало, счепленных яблунеи и груш добрых двадцат и шест, а ѿсобливе за граблею (!) в лузѣ пасечище и на томъ пасечищѣ яблунеи // счепленных три з оwoцѣмъ поступил имъ» [10, с. 302–303]. Часто фрукти називалися овочами, а овочі – фруктами. Яскравим прикладом цього є визнаний лист Ганни, дружини Кості Гуляльницького, та її зятя Василя Лецьковича на половину садиби і городу в селі Гуляльники: «... з огородом, з деревом оwoцовым ѿсаким ...» [10, с. 615–617]. Зізнання луцького возного Матиса Славогурського перед луцьким ґродським урядом 1578 р. засвідчує старанність у вирощуванні городніх культур та їх різноманіття: «Для чого, деи, мнѣѣ бороните огорода, которого я, покопавши, насеял ѿгородных речей, а то деи, меновите: цыбули град шест, моркви град чотири, петрѣшки града, чорнушки града, постырнауку град пят, чебъръцѣ града, капустаы град двадцат, ѿгурковъ плесо, свеклы град три, на чом, деи, себе шкодѣю пят копъ и грошеи шестъ?» [10, с. 275–276].

Перелік збіжжя подає нам зізнання возного Ждана Чирського перед володимирським ґродським урядом про скаргу володимирського Айзака Давидовича на володимирського і берестейського єпископа Феодосія, який відібрав передані йому в оренду млини, та пояснення єпископа, що відмова в оренді пов'язана з настанням голоду. Про це зазначається в документі: «его млст ѿтец владыка мене спокоиного держана ведле ѿранды своеѣ, которѣю мнѣ его млст на три лита был дал, выбил, так теж и збожа,

которые были 8 мѣлинех, побрал и пограбил: жита мац десѣт, пшеници мац чотири, гречки мац чотири, ячменю мац три, солодов два. То, деи, его млст все кгвалтовне пограбил и побрати казал» [10, с. 331].

Інформацію про продукти харчування можна зустріти також у судових постановках – **декретах**. Наприклад, декрет луцького земського суду 1599 р. у справі міщанина Щасного Жолудя з Галшкою Бережецькою, яка порушила угоду щодо сплати за проживання у нього її сина під час його навчання у луцькій школі, містить відомості про харчові запаси: «муки ржаное пять мац, пшеничное маца, крупъ гречаных маца, горохѣ маца, круп ячѣмянных полмацы, масла горщокъ, солонины полот» [10, с. 625–626]. А розгляд кременецьким судом скарги волинського воеводи Олександра Острозького на Барбару Збаражку, внаслідок чого вони уклали мирову угоду в 1595 р., затверджену судовим декретом, дає таку інформацію: «... котловъ горелчаных три, пивный ѱденъ, конеи дванадцать, воловъ десет, коровъ дванадцать, молодиковъ чотыри, яловиц пѣт, ѱзимъковъ ѱсмъ, ѱвец двадцатеро семеро, свинеи тридцать, пасеки за копъ дванадцать, ставокъ за коп дванадцать» [10, с. 540–542]. Із судового декрету володимирського земського суду 1614 р. у справі між дружиною Михайла Марковського Євою з Доброніжа, яка скаржилася на Яна Павловича, довідуємося про те, що на шляхетських городах вирощувався мак: «под самым двором ѱгорода дворные, жердѣями ѱгороженые, порозметаль, жердев штуки посекълес, макъ покосил, а дрѣгии потопъталес...» [15, арк. 313–314]. Ще один декрет володимирського

суду 1612 р., в якому Магдалена Пузовська разом з синами позиває Станіслава Волського за наїзд, містить інформацію про оркїш та вирощування ганусу: «ѱколо того ѱгорода плот порѣбал, попсовал и в том ѱгороде ячѣмин ѱркишь, жито ярое и гряды ганышем и иншими яринами ѱгородными розными засеяние вытравил, потоптал, попсовал ...» [13, арк. 10 зв.–11 зв.]. Декрет 1612 р. між Шиманом Вербським та братами Русалськими й Мартином Андрузьким доповнює інформацію про зернові культури: «... на власные ѱгорода дворные поводовы засеяные яриною, ечменемъ, горохомъ, лномъ, коноплями ѱные вытопътали ...» [12, арк. 537 зв.–539 зв.].

Доволі часто інформація зустрічається в заповітах – **тестаментях**. Так, тестамент Костянтина Спраського 1599 р. містить перелік живності, що була у заповідача: «... быдла рогатого с телѣты всего поголовья тридцетеро и двое; ѱвец старых и молодых, также и кузь (!) и всякое дробины сто и деветъдесѣтъ, а свинеи тридцатеро и двое», «быдла великого и малого десетеро, ѱвец и коз двадцатеро» [10, с. 627 – 628]. Тестамент Раймундуса Каркасона, особистого лікаря київського воеводи князя Василя-Костянтина Острозького, складений 1586 р., містить інформацію про живність, яку він заповідав своїй дружині: «волы робочие и неробочие, коровы, ѱвцы, козы, свинеи» [10, с. 409 – 411].

Інколи інформацію про продукти харчування чи домашню живність можемо зустріти й в інших видах документів. Наприклад, виграш справи у суді – **зиск** від 1613 р. в справі Жигмунта й Барбари Іріковичів щодо нападу на них Олександра Ходкевича, Адама

Сангушка та Матея Лешневського розповідає про продукти як рослинного, так і тваринного походження: «... жита копь дванадцетсот, пшеници коп трис-та двадцет и пшат, ячменю копь сто и шестдесат, овса копь тисечу и пшатсот, татарки копь шестсот, проса копь семдесат, горохѡ стыртъ чотыры, сна (!) стогов десет, солодовъ готовых робленых чотырнадцет, в каждомъ по мац три, ячменю готового мацъ двадцет и шест меры горѡховское, пшеници мац чотыры, крѡпъ татарчаных мац ѡсмънадцет, ягол¹⁶ мац чотыры, маку мац три, мѡки готовое мац тридцет меры горѡховское, солонины полтеи ѡсмънадцет, сал шест, придив лнйаных и конопных клѡбовъ сто, конопел и лну стогов два, насена лнйаного мац шест, масла аасок двадцет, сира копь двадцет, коровъ доинных патнадцет, яловых двадцетеро и пшатеро, волов тридцет и два, стада шестеронадцетеро, роботных коней четверо, овец доинных сто и шестдесат, свинии стодвадцет, вепровъ кормных десеть, гусей ѡсмъдесат, кур двесте, павов чотырнадцет, котел броварный великий новыи, куплены за золотых сорок, жита розданого межи хлопы в новое мац триста меры гороховское, пнзей межи хлопы даных на новое на пшеницѡ золотых триста,..., горѡлки кварть патсотъ по грошии, три вепровъ во млыне, два кормныхъ, ... бочокъ пивных ѡсмънадцет и иншие всѡ начинна яко броварные, такъ и дворные до господарства належачие. А въ аолварку Каменю жита копь пшатсот и шестдесат, татарки копь пшатсот, овса копь сто и тридцет, гороху стог, ярого жита стог, проса копь шестдесат, пшеници стог, лну копь сто, конопел копь ѡсмъдесат, коров

¹⁶ Ягла (пол. jagła) – просо, каша з проса.

их власных ѡсмъ, приплодковъ рога-того за тот прошлыи рокъ двадцетеро, хмелю мац две тисечи и чотырыста,..., сена пултораста стогов, горохѡ молочо-го мац пшат, жита мац дванадцеть, га-ковниц шест, пташих рѡчниц шест, ..., лысов десет, скоро медвежая, жѡравлеи два» [14, арк. 141 зв.–145]. А реестр речей («реестръ для ѡписанья до книгъ»), поданий володимирським і берестейським єпископом, архімандритом Києво-Печерського монастиря Мелентієм Хребтовичем Богуринським у 1587 р., подає такий перелік живності та продуктів: «коровъ с телатми ѡсмъ, чотыри ѡзимки, овецъ з бараны двадцат чотыри ...; кадь медѡ пресного, маца пшеницы, чотыри кваръты вина земского, два аднты перьцѡ, чотири аднты ѡливы, воскѡ грѡда великаа, ... кур шестъдесат, кѡр волоских патнадцат, каплунов двадцат, гусей сорок, ѡгичу двадцат пат, сарна» [10, с. 422 – 423].

Аналізуючи документи актових книг гродських та земських судів – скарги, або протестації, інвентарні записи, свідчення, декрети, тестаменти, зиск та реєстр, отримуємо багато відомостей про зернове господарство селян, міщан та шляхти. Перше місце у зерновому господарстві населення належить житу, вівсу, пшениці, ячменю, просу, гороху, гречці, яку часто називали татаркою. Вирощували також мак, льон, коноплі. На підставі актових документів маємо інформацію про відгодівлю свійських тварин: волів, корів, баранів, овець, кіз, свиней різного виду, декількох видів курей, гусей, індиків, качок, що становили основу для виробництва продуктів харчування ранньомодерного населення Волині. Шляхетське, міщанське, а також і селянське населення мало в своїх господарствах та,

очевидно, й у раціоні харчування м'ясні та молочні продукти: ковбасу, солонину, сало, сир, масло. Поширеним продуктом була риба, яка становила предмет торгівлі. Компонентами раціону харчування ранньомодерного населення були овочі та фрукти. Найпоширенішими у вирощуванні були яблука, груші, вишні, черешні, сливи, які постачалися з інших країн; із овочів – часник, цибуля, морква, капуста, пастернак, ріпа, огірки, петрушка та ін.

Таким чином, основні види актової документації гродських та земських судів мають важливу інформацію про повсякденне харчування ранньомодерних волинян, завдяки якій можемо з'ясувати важливі аспекти соціальної історії, зокрема щоденного життя тогочасного населення. Маємо можливість поповнювати наш запас знань для всебічного й ґрунтовного висвітлення повсякдення людей ранньомодерної доби, тим більше що представлений матеріал стосується різних соціальних верств української людності на території Волині XVI – XVII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія: (історико-етнографічне дослідження) / Л. Артюх. – Київ: Наукова думка, 1977. – 156 с.
2. Артюх Л. Ф. Культура і побут населення України: навч. посібник / Л. Артюх. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.
3. Архив Юго-Западной России издаваемый временною комиссией для разбора древнихъ актовъ. Ч. 6. Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ крестьянъ въ XVI – XVIII вѣкъ. Т. 1. – 1876. – 795 с.
4. Ворончук І. О. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / І. Ворончук. – Київ – Старокостянтинів, 2001. – 416 с.
5. Ворончук І.О. Про хвороби та лікувальні практики за ранньомодерної доби на Волині / І. Ворончук // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 2014. – № 10. – С. 165 – 177.
6. Ворончук І. О. Актові книги гродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби / І. Ворончук // Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь XVI ст. / НДІ укр-ва МОН України, ЦДІА України, м. Київ, ГО «Центр досліджень та відродження Волині». – Київ: Фенікс, 2014. – С. 6 – 74.
7. Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат / Т. Гонтар. – Київ: Наукова думка, 1979. – 138 с.
8. Кравченко В. М., Яковенко Н. М. Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина/ В. Кравченко, Н. Яковенко. – Київ: Наукова думка, 1990. – 406 с.
9. Смоляр В. І. Історія харчування / В. Смоляр. – К.: Медицина України, 2006. – 351 с.
10. Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Випуск І: Волинь XVI ст. / Упор.: Безпалько В., Висотін М., Ворончук І., Кучерук М., Чубик Ю. – Київ: Фенікс, 2014. – 776 с.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК України). – Ф. 25, оп. 1, спр. 75.
12. ЦДІАК України. – Ф.27, оп. 1, спр. 20.
13. ЦДІАК України. – Ф. 27, оп. 1, спр. 21.
14. ЦДІАК України. – Ф. 27, оп. 1, спр. 22.
15. ЦДІАК України. – Ф. 27, оп. 1, спр. 23.
16. ЦДІАК України. – Ф. 27, оп. 1, спр. 83.
17. Wyczański. Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w. / A. Wyczański. – W-wa: Państwowe naukowe, 1969. – 223 s.
18. Dembinska M. Materialne i biologiczne warunki bytu / M. Dembinska // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1968. – Т. 61. – № 2. – С. 361–371.

19. Kuchowicz Z. Człowiek polskiego baroku / Z. Kuchowicz. – Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1992. – 418 s.

REFERENCES

1. ARTIUKH, L. (1977). *Ukrainian Folk Cooking: A Historical and Ethnographic Research*. Kyiv: Naukova dumka, 156 p. [in Ukr.]
2. ARTIUKH, L. (1991). *Culture and Life of the Ukrainian Population: A Teaching Guide*. Kiev: Lybid, 232 p. [in Ukr.]
3. Acts on the Economic and Legal Relations of the Christians in the 17th–18th Centuries. Vol. 1, Part 6. (1876). In: *The Archives of South-Western Russia Issued by the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts*, 795 p. [in Rus.]
4. VORONCHUK, I. (2001). *Possessions of the Ostrozky Princes in Eastern Volhynia (According to the Inventory of 1620)*. Kyiv–Starokostiantyniv, 416 p. [in Ukr.]
5. VORONCHUK, I. (2014). On Illnesses and Medical Practices in the Early Modern Age Volhynia. *Stryi Lutsk. Naukovo-informatsiyni zbirnyk* (Old Lutsk: Collection of Scientific-Informational Materials), (10), Lutsk, pp. 165–177. [in Ukr.]
6. VORONCHUK, I. (2014). Record Books of Borough and Terrestrial Courts as a Source for the History of Ukrainian Early Modern Everyday Life. In: *Volhynia of the 16th Century*, Vol. 1. of *Ukrainske povsiakdennia rannomodernoi doby: zbirnyk dokumentiv*. (Ukrainian Everyday Life of the Early Modern
7. HONTAR, T. (1979). *Folk Food of Ukrainians in the Carpathians*. Kyiv: Naukova dumka, 138 p. [in Ukr.]
8. KRAVCHENKO, V., YAKOVENKO, N. (1990). *Trade in Ukraine of the 16th – the Middle of the 17th Century. Volhynia and Dnieper Ukraine*. Kyiv: Naukova dumka, 406 p. [in Ukr.]
9. SMOLIAR, V. (2006). *The History of Nutrition*. Kyiv: Medytsyna Ukrainy, 351 p. [in Ukr.]
10. *Volhynia of the 16th Century*, Vol 1. of V. BEZPALKO, M. VYSOTIN, I. VORONCHUK, M. KUCHERUK, Yu. CHUBYK, comps. (2014). *Ukrainske povsiakdennia rannomodernoi doby: zbirnyk dokumentiv*. (Ukrainian Everyday Life of the Early Modern Period. Collection of Documents). Kyiv: Feniks, 776 p. [in Ukr.]
- 11–16. *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (CSHA of Ukraine in Kyiv)* [in Ukr.]
17. WYCZASKI, A. (1969). *Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w.* Warszawa: Państwowe naukowe, 223 s. [in Pol.]
18. DEMBINSKA, M. (1968). Materialne i biologiczne warunki bytu. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, T. 61 (2), ss. 361–371. [in Pol.]
19. KUCHOWICZ, Z. (1992). *Człowiek polskiego baroku*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 418 s. [in Pol.]

N. Palamarchuk

Sources on the History of Nutrition of the Early Modern Age Volhynia Population

Abstract

Nutrition was and remains an integral part of the everyday life history. A number of documents of record books of the terrestrial (zemsky) and borough (land) courts of the early modern period give an opportunity to highlight some issues of social history, which until now remain unknown. The article analyzes the main types of record documents that are good mass sources containing important information about the food products of Volhynia inhabitants of the 16th and 17th centuries. Complaints, protests, testimony, stories (narration), communiques, decrees, and testaments provide information not only about the crop farming of Volhynians in the 16th and 17th centuries but also testify to the diverse cattle breeding practiced by wealthy masters. Among the most common crops used for producing flour and cereals were: rye, wheat, barley, millet, peas, buckwheat, which was often called the tartar. They

also cultivated poppy, flax, and hemp for both technical and food purposes. Based on the analysis of the documents, we have information on raising such live stock: oxen, cows, sheep, goats, pigs of different breeds, several breeds of chickens, geese, turkeys, ducks, which formed the basis for food production in Volhynia region. The documents also contain information on poppy, vegetables, and fruits, which makes it possible to determine farming preferences of the early modern period. The assortment of such food products as sausage, salt-cured beef, salo, cheese, eggs, honey, mushrooms, diverse breeds of fish stored by both privileged and ordinary people testifies to the food security of both strata. This is confirmed by sources, which prove that the products of Volhynia inhabitants were quite frequently supplied to the internal and external markets of the state.

Історики підкреслюють: існує багато чинників, що впливають як на окрему особу, так і на суспільство в цілому. Серед них важливе місце мають природне оточення та умови повсякденного життя [5, с. 165; 6, с. 69]. На соматичне та психічне здоров'я людей особливо впливає харчування. Тому для з'ясування та зрозуміння певних поведінкових стереотипів будь-якого соціуму необхідно брати до уваги харчування, яке було важливим регулятором господарського і суспільного розвитку.